

Regionale variatie in Middelnederlandse spellingsystemen

Chris DE WULF

Abstract

In this article I will focus on the dialect implications on vowel spelling in the 14th Century, which is before the onset of (spelling) standardisation processes that were spurred on by the development of printing. Central in my research is the question what historical sounds can be represented by the graphemes in use in nine cities. My method involves analysing and cataloguing grapheme-phoneme relationships of a selection of tokens taken from the fourteenth Century charter corpus CRM (Corpus Van Reenen – Mulder). More precisely, I want to find out to what extent vowel graphemes convey phonetic variation accurately across the regions.

1. INLEIDING

Het onderzoek dat hier beschreven wordt, maakt deel uit van het project Development of Dutch Orthography (DoDO), waarin ik tracht de ontwikkeling van de spelling van Middelnederlandse dialectfoneemsystemen in kaart te brengen. Dat doe ik aan de hand van diatopisch grafeemonderzoek op basis van Middelnederlandse oorkonden. Het onderzoek bouwt tevens voort op bevindingen die ik in mijn *Klankatlas van het veertiende-eeuwse Middelnederlands* heb vastgesteld, waarin ik ook een deel van de methodologie heb ontwikkeld.¹

1.1. Inbedding in de Nederlandse historische grafematiek

Ongeveer een goed decennium al wordt in de neerlandistiek interessant onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de Nederlandse spelling, al dan niet in relatie tot spellingpolitiek (bv. Rutten et al. 2014). Een grote stimulans voor dat soort onderzoek, specifiek voor het Nederlandse taalgebied, is de toegankelijkheid van grote corpora met handgeschreven bronnen, zoals het *Brieven als Buit* corpus (Van der Wal et al. 2015), die een dialectale en sociale stratificatie in het onderzoek mogelijk maken. Daarnaast begint onderzoek naar spelling- en standaardisatieverschijnselen, veroorzaakt door de vroege boek-

¹ Verder horen enkele resultaten in dit artikel tot de output van mijn verblijf als visiting fellow bij de onderzoeksgroep DiaLing (UGent) in de zomer van 2019. Dat onderzoeksverblijf werd met een Scientific Exchange beurs van het Zwitserse nationale wetenschapsfonds (SNSF) ondersteund. Ik wil bij deze mijn gastvrouw bij de UGent, Prof. dr. Ulrike Vogl, voor de uitnodiging danken.

drukkunst, op gang te komen (bv. Pleij 2010, Marynissen & Janssen 2014). De Nederlandse traditie in historisch-grafematisch onderzoek is bijzonder gericht op variatie, ook buiten standaardisering en taalpolitiek om, wat mogelijk een contrast is met de traditie in het Engelse taalgebied, maar meer aansluit bij die in het Duitse (cf. Condorelli & De Wulf, in voorbereiding). Daarbij gaat het voornamelijk om geschreven en gedrukt Nederlands vanaf de vroegmoderne tijd, maar ook voor het Middelnederlands valt er dank zij een aantal uitstekende corpora (cf. 1.3) nog heel wat onderzoek te voeren naar de spellingontwikkeling in de periode voor de boekdrukkunst een invloed kon laten gelden, dus die van het Middelnederlands. Zeker voor die periode kunnen we vaststellingen over meer ‘spontaan’ ontstane spellingssystemen doen, waarmee ik bedoel dat er geen al dan niet bewuste supraregionale norm gevolgd werd of kon worden. Dat betekent dat er een aantal interessante vragen rijzen in verband met dat spontane ontwikkelen van lokale spellingssystemen.

1.2. Vragen bij Middelnederlandse grafematiek

Centraal in het onderzoek naar Middelnederlandse grafematiek staat de vraag hoe het Latijnse alfabet functioneel ingezet kan worden voor de weergave van de foneemsystemen in West-Germaanse lokale variëteiten, die over het algemeen vooral veel meer verschillende vocalen kenden en kennen dan het Latijn (Goossens 1980). Die centrale vraag zal hier in de vorm van een meer praktische deelvraag aan bod komen, namelijk: ‘Welke fonologische of fonetische kenmerken worden in overweging genomen wanneer scribenten voor hun dialect vocalen proberen weer te geven met Latijnse letters?’

Het is namelijk vooral bij de weergave van het vocalisme dat de discrepantie tussen het aantal ter beschikking staande grafemen en het aantal weer te geven fonemen het grootst is. Aangezien de Nederlandse dialecten, zoals alle West-Germaanse, een heel groot aantal vocalen bevatten (cf. 2.2), moeten er keuzes gemaakt worden waarbij logischerwijs niet alle onderscheiden met de beschikbare grafemen kunnen worden weergegeven. Mogelijk worden bepaalde onderscheidende kenmerken tussen vocalen in het systeem dan ook niet als even belangrijk geacht als andere, en bestaat er dus een hiërarchie in distinctieve kenmerken die absoluut of minder absoluut moeten worden weergegeven, en mogelijk is die hiërarchie anders naargelang het dialect en wellicht ook in het licht van andere factoren die hier niet behandeld worden.

Ik zal dan ook betogen dat in het geval van de vocaalgrafemen de accurate van de grafemen gradeerbaar is en omschreven kan worden met betrekking tot de fonologische distinctieve kenmerken die ze al dan niet goed weergeven. Dat vloeit voort uit het feit dat sommige grafemen meer dan één foneem (of historische vocaal, cf. 2.1) moeten weergeven. Mijn vermoeden is

dat voor de oostelijke dialecten, die meer vocalen bevatten dan de westelijke, de gebruikte grafemen minder accuraat zijn. De werkhypothese zal zijn dat er per dialectregio een implicatieve schaal van fonologische kenmerken opgesteld kan worden, wat betekent dat sommige kenmerken geprioriteerd worden in de schrijfsystemen en andere niet. Ik zal niet tot een in detail uitgewerkte implicatieve schaal komen – daarvoor dient nog meer uitgebreid onderzoek te gebeuren – maar mijn voorlopige resultaten wijzen wel in de richting dat het kàn.

1.3. Data

Wat hier onderzocht wordt, zijn lokale spellingsystemen uit de veertiende-eeuwse dialecten. De data bestaan uit zogenaamde lokale oorkonden uit het Corpus Van Reenen – Mulder (CRM, cf. Van Reenen & Mulder 1993). Daarmee worden voornamelijk oorkonden bedoeld die voor schepenenbanken verleden zijn en transacties tussen lokale personen beschrijven, naast nog enkele andere genres zoals bijvoorbeeld regels voor lokale instellingen die per oorkonde werden vastgelegd. De reden om dit soort teksten als getuigen van lokale spellingsystemen te gebruiken, ligt in het lokale karakter van de betrokkenen: indien de vervaardigers, de bestemmelingen en alle belanghebbenden bij wat in de oorkonde beschreven wordt, lokaal zijn, verwachten we er een lokaal schrijfsysteem in aan te treffen (cf. De Wulf 2019: 63-64).

Het is de bedoeling om een inventaris van het grafeemgebruik voor het hoofdvocalisme in negen plaatsen te maken op basis van de in het CRM beschikbare oorkonden, of althans de excerpten daaruit die ik voor mijn klankatlas gebruikt heb. De gebruikte excerpten omvatten de attestaties van alle spellingvarianten van het hoofdvocalisme in een reeks woorden die zijn uitgekozen om verschillende historische vocalen te vertegenwoordigen: *aan, acht, af, akker, al, altaar, ambacht, ander, arm, bakker, beek, behoef, berg, beter, binnen, bos, boven, bracht, brief, broeder, brug, buiten, derde, dochter, donderdag, dood, door, dorp, duizend, duren, eerst, gebruiken, geeft, gelden, genoeg, getuige(n), geven, gezet, goed (subst.), gras, groot, hand, heilig, hij, honderd, hoort, horen, hout, huis, is, jaar, kennen, kerk, keure(n), klein, komen, koning, koopt, kopen, laat (subst.), land, laten (ww.), leest, lezen, maand, maken, man, mens, met, mis, moeder, mogen, molen, neemt, negen, nemen, niet, onder, ons, ook, op, open, oud, poort, put, roeren, schuur, staat (ww.), steen, straat(je), stuk, tijd, toe, twintig, ver, vier, vlees, vol, vrij/vrije/vrijen, vrouw, weg, wegen, werk, wijf, zeven, ziel, zijde ('kant'), zoeken, zondag, zonder en zoon.*

De negen plaatsen die aan bod komen, zijn geselecteerd volgens twee criteria: regionale spreiding en hoeveelheid beschikbare data. In 2.2 zal ik voor het Middelnederlandse dialectlandschap een viertal grote dialectgebieden onder-

scheiden (naar Goossens 1980): westen (Vlaams, Zeeuws, Hollands), centrum (ca. Brabants), zuidoosten (ca. Limburgs) en noordoosten (ca. het Saksische gebied). Figuur 1 toont deze onderverdeling (met approximatieve grenzen) en geeft ook aan waar de geselecteerde plaatsen liggen.

Figuur 1: Middelnederlandse dialectgebieden en negen meetpunten.

De negen plaatsen die hier behandeld worden, zijn zo gekozen dat een aantal als meer centrale vertegenwoordigers van die gebieden gelden, en andere uit overgangsgebieden komen. Voor het westen zijn dat Brugge (met kloekecode H 36)² en Gouda (E 209), voor het zuidwesten Maastricht (Q 95) en Tongeren (Q 162), voor het noordoosten is dat Zwolle (F 96) en voor het centrum Breda (K 160). Als overgangsplaatsen zijn dan nog Utrecht (E 192), Geraardsbergen (O 228) en Helmond (L 237) opgenomen. Het criterium van de beschikbare data is zo geoperationaliseerd, dat de negen meetpunten tot de zestien best met

² Kloekecodes zijn in de Nederlandse dialectologie gebruikelijke unieke coördinaten voor plaatsen. cf. De Wulf (2019: 66-67).

data bedeelde plaatsen uit mijn klankatlas horen, en per gebied dat ze vertegenwoordigen het schrijfcentrum met de meeste excerpten zijn (De Wulf 2019: 172-173).

De manier waarop voor al deze plaatsen grafeem-foneemrelaties in het oorkondemateriaal zijn geteld, wordt in deel 3 uitgelegd, in deel 2 komt nog aan bod hoe ik hier de noties grafeem en foneem en hun onderlinge relatie hanteer.

2. GRAFEEM-FONEEMRELATIES

Mijn onderzoek past deels in een voornamelijk Duitse traditie van historisch spellingonderzoek, waarin het opstellen van grafeeminventarissen – of beter, grafeemsystemen – een rol speelt, vaak ook op basis van oorkondecorpora (Larsen 2001, Elmentaler 2003, Greule et al. 2012). Ik behandel beknopt enkele theoretische aannames en wat terminologie uit dat type onderzoek (2.1) en ga vervolgens in op de vier dialectgebieden die in mijn bijdrage een rol spelen in 2.2, waarbij de terminologie uit 2.1 meteen wordt ingezet.

2.1. *Enkele grafematische beginselen*

Wanneer we over grafematiek spreken, dan hebben we het niet (per se) over gecodificeerde spellingregels (orthografie), maar over allerlei mogelijke spellingvormen die door schrijvende individuen gebruikt worden en voor hen bewust of onbewust een zekere logische samenhang vertonen.³ Centraal in de grafematiek is namelijk de aanname dat er bij de (schrijvende) taalgebruiker op spellingniveau iets gelijkaardigs bestaat als op fonologisch niveau, namelijk een samenhangend systeem van *grafemen* die niet alleen gedefinieerd worden aan de hand van de *klanken* waarvoor ze staan (*grafeem-foneemrelaties*, die vormen dus de samenhang met fonologische systeem) maar ook ten opzichte van elkaar (interne samenhang). Het is hier niet nodig al te diep in te gaan op allerlei implicaties van deze aanname. Wel hebben we een wat nadere omschrijving nodig van hoe een ‘grafeem’ er in de praktijk uitziet, en wat precies wordt bedoeld met de ‘klanken’ waarvoor ze kunnen staan.

2.1.1. Grafeem, grafeembasis, grafeemextensie

Een grafeem bestaat uit één of meer letters die als één geheel rechtstreeks naar een klank verwijzen. Zo komen er in de geschreven versie van het woord *zoiets* zes letters, maar slechts vijf grafemen voor: <z>, <o>, <ie>, <ɪ>, <s>. Daarbij

³ Zie voor meer informatie over dat onderscheid tussen grafematiek (spelling in al zijn variatie) en orthografie (gecodificeerde spellingregels) onder meer het inleidende overzicht bij Dürscheid (2016: 127-136).

valt op dat het derde grafeem uit twee lettertekens bestaat, maar het is het geheel dat naar één klank verwijst, namelijk de klank /i/. Daarmee is meteen een voorbeeld gegeven van het begrip ‘grafeem-foneemrelatie’: <ie> in het grafeemstelsel verhoudt zich tot /i/ in het foneemstelsel. Met dit voorbeeld kan tevens iets gezegd worden over de idee dat een grafeemstelsel ook intern een logische samenhang vertoont. Het grafeem <ie> concurreert in het Standaardnederlandse spellingstelsel namelijk met <i> als mogelijke weergave van /i/, en de keuze voor een van die twee hangt van een aantal factoren af, die zowel met de historische fonologie, de fonetiek als met interne, grafematische overwegingen te maken hebben. Het behoort tot de opgaves van de grafematiek om dat allemaal in kaart te brengen (Meletis 2015: 11-12).

Zoals bij <ie> te zien is, en ook bij grafemen als <ee>, <aa>, <ij>, <ei>, <oe>, <eu>, <ou>, bestaan meerledige vocaalgrafemen vaak uit twee letters, en er lijkt een – niet altijd heel categorische – taakverdeling tussen de eerste en de tweede letter te bestaan, die in ieder geval voor Nederlandse spellingen vaak lijkt op te gaan. Het tweede deel van digrafen vervult soms de rol van lengteteken, soms duidt het de glide van een diftong aan, maar soms is niet duidelijk of een van die twee functies een rol speelt. Er dringt zich een overkoepelende benaming voor de onderdelen van digrafen op, die losstaan van hun eventuele functionele relatie met onderliggende fonemen. Daarom zal ik een onderscheid aanhouden dat ik in De Wulf (2018: 394; 2019: 156-158) gemaakt heb, en bij zulke meerledige (ook wel ‘complexe’) grafemen spreken van *grafeembasis* (het eerste deel) en *grafeemextensie* (het tweede deel). De grafeembasis of eerste letter lijkt vaak in hoofdzaak de vocaalkwaliteit aan te geven, de grafeemextensie kan op meerdere manieren geïnterpreteerd worden, bijvoorbeeld als lengteteken (zoals in <ee>, <aa> het geval is in de Standaardnederlandse spelling), als tweede deel van een tweeklank (<ij>, <ei>, <ou>), of als extra diakritische informatie die het hele grafeem dwingend een bepaalde interpretatie geeft (<ie>, <oe>, <eu>). Daarbij valt op dat de functie van de grafeemextensie niet altijd eenduidig is en dat de interpretatie ervan, of van grafemen in hun geheel, in de tijd niet statisch is: in <oe> is de grafeemextensie historisch als een lengteteken te beschouwen (gaat terug op West-Germaanse lange *ō*), vervolgens als diftongnaslag (Middelnederlands vaak *ooë* of *oeë* uitgesproken) en tenslotte als niet zo goed afscheidbaar deel dat aangeeft dat het hele grafeem als een (veelal korte) *oe* moet gelezen worden, zeker in huidige Standaardnederlandse spellingen. Het is duidelijk dat dit verloop weliswaar in verband staat met fonologische ontwikkelingen, maar tegelijk ook een grafeemstelsel-interne evolutie is die niet alleen vanuit de fonologie verklaard kan worden, en bovendien in verhouding tot de andere grafemen moet worden gezien. De reden waarom <oe> nu voor een *oe*-achtige klank staat, is dat het oudere grafeem voor dat soort klank, de <u> een andere bestemming

heeft gekregen, namelijk de klank in woorden als *brug*, *stuk*, etc.⁴ Het onderzoek naar dat soort veranderingen valt onder de historische grafematiek.

De termen grafeembasis en grafeemextensie gebruik ik voornamelijk omdat grafeemtypes makkelijk aan de hand van hun grafeembasis ingedeeld kunnen worden: onder de grafemen met <o> als basis vallen dan bijvoorbeeld <o>, <oo>, <oe> en <ou>. Dat is een indelingsprincipe dat grafematisch gemotiveerd is, waardoor we niet steeds fonologisch gemotiveerde indelingen moeten hanteren om een groep grafemen te beschrijven, wat net afbreuk zou doen aan de aparte status van het grafeemsysteem dat we proberen te beschrijven.

2.1.2. Klank

In een synchrone, standaardtalige functionele beschrijving van grafemen zouden we ze met twee mogelijke niveaus kunnen verbinden: het fonetische en het fonologische. Bij de <ie> houdt dit bijvoorbeeld in dat dat grafeem op fonologisch vlak met de zogenaamde ‘lange ie’ verbonden wordt, die echter als uitspraakvarianten (fonetisch niveau) minstens twee mogelijkheden kent: meestal kort (in bv. *biet*) maar voor een *-r* ook lang (bv. in *bier*). Voor de synchrone grafematiek is dat onderscheid van belang en ook operationaliseerbaar, aangezien het fonetische niveau vaak exact vast te stellen is: we beschikken bijvoorbeeld over databanken met uitspraakvoorbeelden van sprekers van het Nederlands, overigens ook van dialectuitspraak. In de historische grafematiek en in de historische fonologie vervaagt het onderscheid tussen fonologie en fonetiek, omdat we over dat laatste geen accurate vaststellingen kunnen doen. Dat betekent dat het soort ‘klanken’ waarmee we grafemen uit oudere geschreven bronnen verbinden, theoretische voorstellingen zijn van mogelijke eenheden die in een fonologisch systeem van een of meerdere oudere gesproken variëteiten hebben bestaan, maar waarvan we de exacte uitspraak niet goed weten, omdat we ze enkel via het schrift of als reconstructie kennen.

De klanken die deel uitmaken van elk van die fonologische systemen kunnen op basis van een aantal parameters van elkaar onderscheiden worden. Ik zal die parameters *vocaaldistinctieassen* noemen (cf. De Wulf 2019: 106-109). De as *hoog-laag* – een andere benaming voor aperture of openingsgraad – geeft aan of een vocaal meer gesloten wordt uitgesproken dan een andere. Zo nemen de vocalen in respectievelijk *bier*, *beer* en *baar* een verschillende plek in op deze as, van meer gesloten naar meer open.⁵ De as *voor-achter* wordt gebruikt om het verschil tussen *bier* of *buur* enerzijds en *boer* anderzijds aan te

⁴ In tegenstelling tot bijvoorbeeld in de Duitse spelling, waar het grafeem <u> zijn ‘aloude’ functie als weergave van een /u/-klank heeft behouden, en daardoor die oude West-Germaanse *ō*, die ook in het Duits tot /u:/ is geëvolueerd, is gaan weergeven, vgl. het spellingcontrast Nederlands <goed> – Duits <gut>.

⁵ Die positionele termen zijn letterlijk te nemen: tijdens het uitspreken van de ‘gesloten’ vocalen is de mond meer dicht dan bij de ‘open’ vocalen.

geven, dus voorvocalen of palatale vocalen tegenover achtere vocalen of velaire vocalen.⁶ De as *gerond-gespreid* onderscheidt vocalen met liprondding (in *buur, boer, boor*) van die zonder (*bier, beer*). De as *kort-lang* (vgl. *bar-baar*) is eveneens een onderscheidingsprincipe, en ten slotte ook de as *monofon-gisch-diftongisch*: niet alleen de zogenaamde sluitende diftongen (*bijt, bout*) onderscheiden zich langs die as van monofongen (*beet, boot*), ook de zogenaamde centerende diftongen, dus de klanken met een naslag, zitten aan de diftongische kant van die as. Die centerende diftongen komen niet voor in de standaardtaal, maar wel in de dialecten en ook in Middelnederlandse variëteiten. Zo kunnen ook nu in bepaalde Brabantse dialecten de realisaties van de klanken in *groot* en *groet* zich soms louter op basis van die naslag (uitspraak *groëet – groet*, met lange *oe*) onderscheiden.

Alle vocaaldistinctieassen spelen een rol binnen de vier Middelnederlandse vocaalsystemen.

2.2. Middelnederlandse vocaalsystemen

Voor de Middelnederlandse dialecten maak ik gebruik van vier gereconstrueerde vocaalinventarissen, die door Goossens (1980) werden voorgesteld. Die zijn gebaseerd op correspondenties tussen bestaande klanken in de huidige dialecten en de elementen in het (gereconstrueerde) West-Germaanse vocaalsysteem. Het West-Germaans is de jongste gemeenschappelijke voorouder van alle Nederlandse dialecten en had vijf lange vocalen, vijf korte vocalen en zes diftongen, die door allerhande omgevingsfactoren binnen de woorden waarin die klanken voorkomen, later in nog meer fonemen uitgesplitst zijn. Onder die omgevingsfactoren valt de zogenaamde umlautfactor (een *i*-achtige klank in een volgende syllabe die assimilatie veroorzaakte en een palatale variant opleverde) of het syllabetype: korte West-Germaanse vocalen hebben in open syllabe een lange variant gekregen. Niet al die omgevingsfactoren hebben overal in dezelfde mate een rol gespeeld. Umlaut was bijvoorbeeld veel minder een bepalende factor in het westen dan in het oosten. Terwijl in het westen de historische West-Germaanse lange *ô* in principe steeds velair (*oe*-achtig) is gebleven, is die in het oosten uiteengevallen in zowel een palatale (*uu*-achtige) als een velaire variant. De eerste treffen we aan in woorden als *zoeken*, Brabants *zuuken* (Germaans **sôkjanan*), de tweede in *moeder* (Germaans **môdêr*). Vóór de werking van umlaut waren er geen geronde vocalen die ook voorvocalen (palataal) waren. Door umlaut (en ook wel andere palatalisatieverschijnselen, cf. De Wulf 2019: 130-131) is het dus nodig dat we zowel de assen voor-achter en gerond-gespreid als onderscheidingsprincipes

⁶ Hier gaat het er grof gesteld om of de welving van de tong vooraan in de mond zit, bij het palatum, of achteraan, bij het velum).

hanteren, want die zijn niet (meer) redundant. Uit het voorbeeld van *zoeken* blijkt echter dat het onderscheid door umlaut in het westen niet altijd een even grote rol gespeeld heeft en daarom komen ook niet alle mogelijke gevallen van umlaut voor in de standaardtaal. Als we echter een fonologisch referentiesysteem voor meerdere dialecten willen gebruiken waaraan we de grafemen kunnen koppelen, moeten we met dat soort factoren rekening houden, omdat ze in heel wat dialecten voor bestaande, te onderscheiden fonemen hebben gezorgd.

Het systematische vergelijken van de West-Germaanse vocaalinventaris met de huidige regionale vocaalsystemen door Goossens (1980) leverde, met een aantal aanpassingen die in De Wulf (2019: 109-134) geëxpliciteerd worden, ongeveer achttien verschillende vocalen op voor het westelijke Middelnederlands, en wel vijfentwintig voor het zuidoostelijke.⁷ De foneemsystemen in het noordoosten en in het centrum zitten daar ergens tussenin met ongeveer drieëntwintig vocalen. Ook nu nog blijken die verschillende aantallen aan de orde, zo komen bijvoorbeeld in *leven* en *geven* in heel wat Limburgse en Brabantse dialecten twee verschillende soorten *ee*'s voor, die zich naar openingsgraad, dus op de as *hoog-laag*, onderscheiden (cf. De Wulf 2019: 134). Dat onderscheid bestaat niet in de westelijke dialecten of het Standaardnederlands.

Die verschillen zorgen ervoor dat de discrepantie tussen het aantal Latijnse klinkertekens waarmee vocaalgrafemen gevormd worden enerzijds, en het aantal weer te geven fonemen in de dialecten anderzijds, in de zuidoostelijke dialecten aanzienlijk groter is dan in de westelijke. Daaruit volgt het in 1.2 geuite vermoeden dat in de schrijfsystemen van die oostelijke dialecten de grafemen een hogere functionele belasting hadden en daardoor minder eenduidig moeten zijn geweest dan in die van de westelijke. Om de daarop gebaseerde werkhypothese na te gaan, namelijk dat er per dialectregio een implicatiele schaal van fonologische kenmerken opgesteld kan worden, moeten we kijken hoeveel en welke klanken (zoals onder 2.1.2 verstaan) elk grafeem weergeeft. De methode wordt in deel 3 kort toegelicht, de resultaten van de telling worden in deel 4 besproken.

3. METHODE

De twee basiseenheden voor het grafematische onderzoek naar de veertiende-eeuwse spellingsystemen in negen steden zijn het (vocaal)grafeem en de klank. De methode houdt in dat voor elk van de gebruikte grafemen wordt gekeken *hoeveel* en vervolgens *welke* klanken (met als referentie de regionale

⁷ Ongeveer, omdat bij enkele van de aangenomen fonemen nog kan getwijfeld worden of ze niet samengevallen zijn. Een volledig overzicht van de vocaalinventarissen voor de vier Middelnederlandse dialectgebieden is online beschikbaar in deel III van mijn klankatlas, p. 6-7 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019].

vocaalsystemen uit 2.2) allemaal worden weergegeven met hetzelfde grafeem. Als we uitgaan van het ideale geval, waarbij elk grafeem voor exact één foneem in het onderliggende dialect staat, dan geven die grafemen de vocaalinformatie heel accuraat weer. De relatie tussen de vorm van een grafeem en het weergegeven foneem is weliswaar arbitrair,⁸ maar als elk grafeem voor één foneem staat, volstaat het om één keer te weten te komen welk foneem dat is, en dan kan men voor alle spellingvormen waarin dat grafeem voorkomt, de onderliggende klank weten. Dat zou betekenen dat bijvoorbeeld een zuidoostelijk Middelnederlands dialect met vijftwintig vocalen in zijn geschreven variant vijftwintig grafemen ter beschikking heeft die elk consequent voor telkens één klank gebruikt worden. Dat is in de geschreven versies van variëteiten van het Nederlands echter zelden of nooit het geval. Zelfs voor de beredeneerde Standaardnederlandse spelling geldt die ideale toestand niet (vgl. <ie> in *biet* /i/ en *bier* /i:/, of <a> in *kat* /a/ en *kater* /a:/) maar wel tot op zekere hoogte, op voorwaarde dat rekening gehouden wordt met het syllabetype. Als alleen de grafemen die in open lettergreep gebruikt worden, onderling vergeleken worden, dan komen we min of meer aan die perfecte een-op-een-relatie, en idem als we alleen kijken naar spellingen in gesloten lettergreep. Als open en gesloten lettergrepen echter samen bekeken worden, blijkt dat er heel wat grafemen zijn, namelijk <a>, <e>, <o> en <u>, die de ene keer voor een korte, de andere keer voor een lange vocaal staan. Die grafemen schieten qua duidelijkheid tekort, en wel op het vlak van de vocaallengte die ze representeren, dus op de as kort-lang (cf. 2.1.2). Het syllabetype is echter goed traceerbaar en varieert niet echt op regionaal vlak, wat wil zeggen dat we voor elke woordvorm wel kunnen zeggen of de vocalen daarbinnen in open dan wel gesloten lettergreep staan, ook in de schrijftaal en onafhankelijk van het dialect. Daarom loont het de moeite om hiermee rekening te houden en de vocaalgrafeemsystemen op te delen naargelang het syllabetype, waarbinnen ze dan elk een wat meer bevredigende systematiek vertonen. In wat volgt zal blijken dat er dan evenwel nog steeds heel veel inbreuken tegen dat een-op-een-principe zijn in de Middelnederlandse grafeemsystemen.

3.1. *Bezetting van de grafemen*

Als een grafeem voor meer dan een klank staat, betekent dat dat het grafeem op een of andere manier tekortschiet bij het duidelijk weergeven van een klank. We kunnen kijken hoe ‘erg’ dit tekortschieten is, per grafeemtype en per regio. Het loutere tellen van het aantal klanken dat per grafeem wordt weergegeven, geeft al een interessant inzicht in verschillen tussen grafeemty-

⁸ Het is namelijk niet alsof bijvoorbeeld het grafeem <aa> ‘eruitziet’ zoals de klank /a:/ ‘klinkt’.

pes en de regionale verschillen. Ik heb (per syllabetype) voor elk grafeem geteld hoeveel klanken (uit de hypothetische regionale vocaalsystemen uit 2.2) ze in mijn excerpten weergeven. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de <ue> in open syllabe twee verschillende vocalen weergeeft, want we treffen dat grafeem zowel in woorden van het type *moeder* (met een centrerende diftong, *oeë*-achtig, spelling *evenwel* <mueder>) aan, als in woorden van het type *buiten* (met een monoftong, *oe*-achtig in Maastricht, in de Middelnederlandse spelling soms <bueten>). In gesloten syllabe treffen we in de data voor Maastricht dan weer de spelling <u> aan als weergave van drie mogelijke klanken: een lange *uu*-achtige (in woorden als *getuigt*), een korte *oe*-achtige (type *wolf*) en een korte *u*-achtige (type *put*). In oorkonden uit dezelfde stad, eventueel zelfs binnen een en dezelfde oorkonde, kan men met andere woorden mogelijk de volgende spellingsvormen aantreffen: <getugt>, <wulf> en <put>, terwijl op basis van Goossens' Middelnederlandse vocaalsystemen duidelijk is dat die <u> in elk van die woorden voor een andere klank moet staan.

In open syllabe zien we <u> dan weer steeds als weergave van de lange *oe*-achtige klank die woorden als *buiten* hebben (spelling <buten>). In mijn telling betekent dat dat het grafeem <ue> in open syllabe een bezetting met score 2 heeft in Maastricht, de <u> in open syllabe heeft daar een bezetting van 1, de <u> in gesloten syllabe heeft echter een bezetting van 3. De tabellen met resultaten van deze telling zijn online beschikbaar, bij de bespreking ervan in deel 4 zal ik naar die online bijlages verwijzen.⁹ Ter vergelijking is in de tabellen ook materiaal uit de nabijgelegen Duitse plaats Duisburg opgenomen, onder de namen van de individuele scribenten *Physikus* en *Everhardus*.¹⁰

Voortbouwend op deze telling ben ik nagegaan welke klanken worden weergegeven door hetzelfde grafeem, en op welke vlakken die weergegeven klanken van elkaar verschillen, wat ik als *weergavetekorten* omschrijf.

3.2. *Weergavetekorten*

Als een grafeem twee verschillende klanken weergeeft (in bijvoorbeeld gesloten syllabe), en de ene klank is een diftong en de andere niet, dan schiet dat grafeem tekort in het weergeven van de vocaaldistincties monoftongisch-diftongisch. Als een grafeem slechts één foneem weergeeft, dus in het weinig voorkomende ideale geval, is er geen weergavetekort: er is een eenduidige relatie tussen dat grafeem en het ene foneem waarvoor het staat. Dat betekent niet noodzakelijk dat die relatie voor ons als moderne taalgebruiker duidelijk is: voor wie het dialect van de middeleeuwse scribent niet kent, kan het nog

⁹ Zie figuren 5.2 t.e.m. 5.11, online beschikbaar in deel II van mijn klankatlas, p. 28-29 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamn14/>> [2/1/2019].

¹⁰ Die data komen uit Elemental (2003).

steeds ondoorzichtig zijn, maar voor iemand die de vocaalinventaris van het bewuste dialect kent, is de spelling wellicht eenduidig. Daarnaast zijn er grafemen die voor meerdere fonemen kunnen staan, en dus een weergavetekort in zich dragen. Om mijn berekening hiervan te veraanschouwelijken, kunnen we het bovenstaande voorbeeld van het Maastrichtse gebruik van het grafeem <ue> in open syllabe hernemen. Aangezien twee vocalen worden weergegeven, is er een tekort in duidelijkheid, en dat speelt zich af op de as monofongetisch-diftongetisch. De <ue> kan daar namelijk voor een *oe*- dan wel *oeë*-achtige klank staan. Indien een bepaald grafeem twee fonemen weergeeft die op meer dan een as verschillen, dan ken ik nog steeds een score van 1 weergavetekort toe, maar verdeel ik die score over de assen waarop die fonemen verschillen. Stel: grafeem <oe> kan twee fonemen, een lange *oo* en een centrende diftong *oeë*, weergeven; de as monofongetisch-diftongetisch telt dan voor een half punt mee, en de as hoog laag – er is namelijk ook een apertureverschil tussen *oo* en *oe(ë)* – eveneens voor een half punt. Indien een grafeem drie verschillende fonemen weergeeft, levert het weergavetekort een score van 2 op, en wordt die score ook daar verdeeld over de verschillende assen waarop de fonemen onderling verschillen. Zie voor meer voorbeelden van de berekeningswijze en enkele bedenkingen ook De Wulf (2019: 193-196).

De precieze berekening van weergavetekorten is allerminst zaligmakend, en kan mogelijk ook op andere manieren, maar wat hier van belang is, is dat ik ze zo consequent mogelijk aangehouden heb, en de onderlinge verschillen tussen de resultaten voor de verschillende grafemen dus even veelzeggend zijn als bij andere mogelijke berekeningsmethodes. Ik zal weergavetekorten bespreken per grafeemtype, d.w.z. geordend per grafeembasis, en niet zozeer voor alle vocaalgrafemen afzonderlijk, omdat een algemeen overzicht per grafeemtype ons al genoeg inzicht geeft in de geldigheid van de werkhypothese. Ook de tabellen met weergavetekorten, die in deel 4 besproken zullen worden, zijn online beschikbaar.¹¹

4. RESULTATEN

4.1. *Bezetting*

Het aantal verschillende fonemen dat elk grafeem kan weergeven, verschilt per grafeem, maar ook per dialect, zo blijkt uit tabellen 5.2-5.11.¹² De meest uitgebreide bezetting treffen we aan bij de grafemen met grafeembasis <o>, vervolgens die met basis <e> en <u>, en het minst bij de grafemen met <a>,

¹¹ Zie figuren 5.12 t.e.m. 5.20, online beschikbaar in deel II van mijn klankatlas, p. 30-31 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019].

¹² Zie deel II, p. 28-29 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019].

<i> of <y> als basis. Uitschieters van specifieke grafemen die drie of meer fonemen moeten weergeven zijn <a> in open syllabe, <e> in open syllabe (een bezetting tot 4 fonemen in Zwolle), <e> en <ee> in gesloten syllabe, <o> en <oe> zowel in gesloten als in open syllabe en ook <u> in gesloten syllabe. Die zware bezetting van grafemen met <e> en <o> als basis ligt aan het feit dat die bij voorkeur dienen voor fonemen die niet extreem open of gesloten zijn (daarvoor komen grafemen met als basis <a>, respectievelijk <u>, <i>/<y> eerder in aanmerking), en dat heel wat dialecten meerdere fonemen hebben die zich in die niet-extreme apertures situeren (verschillende soorten *ee*'s, bijvoorbeeld, cf. de tegenstelling *leven-geven* uit 2.2). Dat grafemen met <o> als basis de kroon spannen, wijst op de veelvuldige inzetbaarheid ervan: allerlei ronde vocalen, zowel palatale als velaire, kunnen met een grafeem dat rond <o> opgebouwd is, weergegeven worden. Zo zijn rond basis <o> tot zes frequente grafemen ontstaan die in open syllabe kunnen voorkomen: naast enkele <o> ook nog <oo>, <oe>, <ou>, <oi> en <oy>. Daarmee worden de mogelijkheden van grafemen met <o>-basis veel meer uitgeput dan bij bijvoorbeeld de <a>, waarmee in open syllabe slechts twee (<a> en <ae>), in gesloten syllabe maximaal vier verschillende grafemen gemaakt worden. De vijf grafemen die met grafeembasis <o> worden gevormd, komen echter niet alle tegelijk in hetzelfde grafeemstelsel voor, zo heeft het Duisburgse schrijfsysteem van de scribent Everhardus met vier verschillende <o>-grafemen in gesloten syllabe (<o>, <oe>, <oi> en <oy>) de grootste variatie, maar dan nog worden vooral <o> en in tweede instantie <oe> voor meerdere klanken ingezet. Die twee grafemen worden ook in de meeste Nederlandse grafeemsystemen het vaakst en voor meerdere gebruikt. Ook in open syllabe wordt vooral naar <o> en <oe> teruggegrepen, ook als dat betekent dat er daardoor meerdere klanken mee moeten worden weergegeven. Van een meer 'gelukke' verdeling van foneem-grafeemrelatie is sprake bij de grafemen met basis <u> in gesloten syllabe: daarmee moeten heel wat klanken worden weergegeven, in Zwolle tot wel negen, maar er wordt gebruik gemaakt van grafemen als <uu>, <ui>, <uy>, etc., waarmee enkelvoudige <u> deels ontlast wordt. Ook al moet in dit geval de enkele <u> in de meeste plaatsen voor meerdere klanken dienen.

Behalve de onderlinge verschillen tussen grafeemtypes in het algemeen is ook de regionale verdeling opvallend. De grootste bezettingen treffen we steevast aan in oostelijke schrijfsystemen, zoals Maastricht en Tongeren, maar dat varieert per grafeembasis. De grafeemsystemen van de Duisburgse scribenten vertonen eveneens vaak zwaardere bezettingen. De westelijke en centrale systemen hebben echter niet altijd een minder zware bezetting per grafeem: hoewel dat voor die met basis <a> (in open en gesloten syllabe), <e> (in gesloten syllabe) nog opgaat, is het beeld bij de andere grafeemtypes niet altijd een kwestie van lichte bezetting in het westen en zware bezetting in het oosten. In

een aantal gevallen zijn het overigens de centrale grafeemsystemen (Breda, Utrecht) die een lichtere bezetting kennen dan de westelijke (Brugge, Geraardsbergen, Gouda). Dat zien we bijvoorbeeld bij de grafemen met basis <e> in open syllabe, met basis <o> in open syllabe, <u> in open syllabe en ook die met basis <a> (in open en gesloten syllabe). Een mogelijke verwachting dat de bezetting gradueel zwaarder wordt in oostelijke richting omdat ook het aantal aan te nemen klanken gradueel stijgt (westelijk 18 < centraal 23 < oostelijk 25), wordt hier dus niet helemaal ingelost.

Een voor de hand liggende oorzaak van dat resultaat kan aan de dataset liggen. Voor een aantal historische klanken ontbreken er tokens, die zijn dus niet helemaal goed in kaart gebracht en het gaat onder meer om aantal klanken met umlautfactor, waardoor voor de centrale dialecten enkele probleemgevallen niet zichtbaar worden.¹³ Zo ontbreken er data voor West-Germaanse *ô* met umlautfactor in gesloten syllabe (type *zoekt*) uit de Nederlandse grafeemsystemen, waardoor mogelijke spellingverschijnselen die met deze klank gepaard gaan, zoals eventueel een zwaardere bezetting van bijvoorbeeld <oe> of een ‘nieuw’ grafeem, niet in de tabellen voorkomen. De beschouwingen hierover moeten verfijnd worden aan de hand van vervolgonderzoek waarin nog meer data betrokken wordt om ook de minder frequente historische vocalen met voldoende data te voorzien.

Die verklaring door gebrek aan data ligt weliswaar voor de hand, maar er is mogelijk ook een andere corpus-gerelateerde oorzaak in het geding. Voor Brugge is vast te stellen dat daar vaak wat meer variatie in verschillende grafemen per grafeembasis voorkomt, bijvoorbeeld tot vier soorten <e>-grafemen (zowel in open als gesloten syllabe) terwijl de meeste grafeemsystemen er maar twee, soms drie hebben. Die grotere variatie hoeft niet op een grotere moeilijkheid bij het schrijven van middeleeuws Brugs te wijzen – daar moeten we immers van het westelijke, dus het meest eenvoudige vocaalsysteem uitgaan – maar kan liggen aan het feit dat er uit Brugge veel meer materiaal, ook van veel meer verschillende handen, voorkomt. Dat zou de variatie aan grafemen mee in de hand kunnen werken, zeker in vergelijking met plaatsen waar mogelijk een veel kleiner aantal handen (en ook veel minder materiaal) de blik op de lokale spelling moet bieden.

4.2. Weergavetekorten

De vocaaldistinctieassen die in de grafeemsystemen inaccuraat worden weergegeven, verschillen van grafeem tot grafeem en van plaats tot plaats, zo blijkt

¹³ Zie deel II, p. 26-27 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019]. In de tabellen staan de voorbeelden van de meest voorkomende grafemen per historische klank in mijn data. De lege grijze cellen geven klanken aan die in een of meerdere plaatsen geen data hebben opgeleverd.

uit tabellen 5.12-5.20.¹⁴ De in 4.1 aangehaalde lagere bezetting van de grafemen met <a>, <i> of <y> als basis vertaalt zich in lage weergavetekorten: als met dat soort grafemen weinig verschillende fonemen worden weergegeven, betekent dat ook dat die grafemen behoorlijk eenduidig zijn. De grotere weergavetekorten treffen we aan bij grafemen met <o> als basis, en dan zijn het vaak de assen voor-achter en hoog-laag die grotere tekorten vertonen. Met andere woorden: dergelijke spellingen zijn moeilijk te interpreteren als palatale dan wel velaire vocalen, maar het is ook vaak niet duidelijk of we met een gesloten dan wel half-gesloten vocaal te maken hebben. Sommige assen spelen in de ene plaats een veel grotere rol dan in andere. De as monoftongisch-diftongisch wordt voornamelijk in de meer oostelijke dialecten niet goed weergegeven (bv. in Tongeren, Maastricht, Helmond, Zwolle). In geen van de plaatsen levert de as gerond-gespreid een weergavetekort op. Met het onderscheid tussen grafemen met als basis <o> of <u> aan de ene kant, en <i> of <e> aan de andere kant, wordt die vocaaldistinctieas blijkbaar altijd goed weergegeven.

Per plaats kunnen we dan nog vaststellen welke grafeemtypes in het bijzonder problemen opleveren. In het Brugse grafeemstelsel zijn het voornamelijk de spellingen met grafeembasis <o> in open syllabe: daar worden de assen voor-achter en hoog-laag niet goed weergegeven. Dat ligt mogelijk aan het feit dat we dit soort spellingen aantreffen in woorden die voor spontane palatalisatie in aanmerking komen (type *soen(e)* ‘zoon’), en ook zowel voor (al dan niet gepalataliseerde/geümlaute) rekkings-*o* (*soen(e)*) als voor de West-Germaanse *ô*, die een graad meer gesloten is (type *soen* ‘zoen’). Geraardsbergen en Gouda worstelen eveneens voornamelijk met de assen hoog-laag en voor-achter bij de <o>-grafemen, maar in Gouda is het voornamelijk in gesloten syllabe, terwijl dat in Geraardsbergen over beide syllabetypes gaat. Hier kan mogelijk dezelfde verklaring gelden als voor Brugge. Breda en Utrecht nemen een tussenpositie in omdat, hoewel de <o>-grafemen nog steeds de meest problematische zijn, daarin en ook bij andere grafemen nu ook de as monoftongisch-diftongisch een grotere rol gaat spelen. Dat is zoals hierboven vermeld meer oostelijk nog meer het geval in Zwolle, Tongeren, Maastricht en Helmond. Dat kan te maken hebben met het feit dat het verschil tussen centerende diftongen als *oeë* (dus met naslag) en monoftongen als (lange) *oe* (zonder naslag) behoorlijk klein is, en de weergave van dat verschil dan maar is opgeofferd om andere assen weer te kunnen geven, zoals hoog-laag. Het is eveneens vanaf Breda (maar niet Utrecht) en meer oostelijk dat er grotere weergavetekorten voor de as hoog-laag (naast monoftongisch-diftongisch) verschijnen voor de spellingen met <e>. In de dialecten die secundaire umlaut kennen, zijn

¹⁴ Zie deel II, p. 30-31 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019].

er meerdere palataal-gespreide vocalen in de niet-extreme apertures. Terwijl er in het westen maar twee soorten *ee*'s zijn, de scherplange en de zachtlange, komen er in de centrale en oostelijke dialecten nog een of twee bij, die mogelijk allemaal met een teken worden weergegeven dat een <e> als basis heeft.¹⁵ Daardoor komt meteen ook de mogelijkheid om scherplange en zachtlange *ee* van mekaar te onderscheiden, onder druk te staan, wat mee de weergavetekorten op de as monofongisch-difongisch in die grafeemsystemen verklaart.

Zulke verschillen wijzen erop dat bepaalde lokale grafeemsystemen beter zijn in het weergeven van bepaalde distinctieve kenmerken. Alhoewel een berekening van een mogelijke implicationele schaal van weer te geven distinctieve kenmerken in de verschillende grafeemsystemen het best nog op basis van grafeemtype onderverdeeld wordt, kunnen we enkele globale vaststellingen doen die met de hier gebruikte data op interessante regionale onderscheiden en gelijkenissen wijzen. Dat doe ik door per grafeemstelsel alle weergavetekorten over de verschillende grafemen heen samen te tellen, en het type distinctief kenmerk waarvoor een grafeemstelsel het grootste aantal tekorten heeft, onderaan te plaatsen in de implicationele schaal van kenmerken die prioritair weer te geven zijn. Deze globale telling levert volgende volgordes op in Tabel 1. De afkortingen voor de distinctie-assen zijn RS (gerond-gespreid), MD (monofongisch-difongisch), SL (kort-lang), FB (voor-achter), HL (hoog-laag). Het cijfer tussen haakjes is het aantal weergavetekorten in die plaats over alle grafeemtypes heen, zoals in Figuren 5.12-5.20 vervat.¹⁶

Tabel 1: Tabel 1: globale implicationele schaal per lokaal grafeemstelsel.

	1	2	3	4	5
Brugge	RS (0)	MD (1) SL (1)	FB (2,5)	HL (4,5)	
G'bergen	RS (0)	MD (1,5)	SL (2)	FB (3)	HL (5,5)
Gouda	RS (0)	SL (1)	MD (2)	FB (3)	HL (5,5)
Breda	RS (0)	MD (2) SL (2) FB (2)	HL (5)		
Utrecht	RS (0)	SL (1)	FB (1,5)	MD (3)	HL (4,5)
Zwolle	RS (0)	SL (2)	FB (6,5)	MD (8,5)	HL (9)
Tong.	RS (0)	SL (1)	FB (4,7)	MD (5)	HL (7,3)
M'tricht	RS (0)	SL (4)	MD (6,5) FB (6,5)	HL (7)	
Helmond	RS (0)	SL (1)	FB (2,5)	MD (4)	HL (5,5)

¹⁵ De scherplange *ee* is de *ee* met een naslag /eə/ die teruggaat op Germaanse *ai, de zachtlange *ee* is de monofongische *ee* /e:/, die het resultaat is van rekking van korte West-Germaanse *e of *i in open syllabe. De eerste komt voor in bv. *zweten*, de tweede in een bv. *meten*. In vele hedendaags dialecten worden de vocalen in deze woorden nog steeds verschillend uitgesproken, d.w.z. als een klank met naslag, resp. als een monofong.

¹⁶ Zie deel II, p. 30-31 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamn14/>> [2/1/2019].

Deze globale implicatieve schalen over lokale grafeemsystemen brengen enkele algemene voorkeuren aan het licht. Alle grafeemsystemen zijn goed uitgerust om de gerondheid (RS) van de vocalen in het onderliggende dialect weer te geven. Die wordt bereikt met een consequente keuze voor grafemen met basis <e>, <i> of <y> voor gespreide klanken enerzijds, en met <o> of <u> voor geronde klanken anderzijds. In alle grafeemsystemen speelt lengte (SL), alhoewel niet altijd perfect weergegeven, de rol van eerstvolgende criterium voor de organisatie van het grafeemstelsel. Hier moet bij worden verduidelijkt dat niet alleen een keuze voor verschillende types grafemen een rol spelen, maar dat ook het syllabetype hierbij al een deel van het werk doet. In open syllabe komen namelijk geen korte segmenten voor, daar is het feature lang dus redundant.¹⁷ Wel wordt in de grafeemsystemen verder moeite gedaan om ook in gesloten syllabe de lengte duidelijk te maken aan de hand van de grafeemkeuze, en dit geldt voor alle negen onderzochte grafeemsystemen. Aan het andere eind van het spectrum staat de as hoog-laag (HL), die in alle grafeemsystemen het minst verdisconteerd wordt. De assen monoftongisch-diftongisch (MD) en voor-achter (FB) zorgen voor de regionale verschillen in de implicatieve schalen. Daarbij vallen de grafeemsystemen in twee hoofdgroepen uiteen. Aan de ene kant staat het westen (Brugge, Geraardsbergen, Gouda), waarin monoftongisch-diftongisch hoger gerangschikt staat dan de as voor-achter. In de twee Vlaamse steden staat de as monoftongisch-diftongisch zelfs op dezelfde hoogte als de as kort-lang. Aan de andere kant staat een niet-westelijke groep met Zwolle, Tongeren, Helmond maar in dit geval ook Utrecht, waarbij de weergave van de as voor-achter voorrang heeft op die van de as monoftongisch-diftongisch. In Breda en Maastricht staan die twee assen gelijk in de hiërarchie. In het geval van Breda zelfs gelijk met de as kort-lang. Het centraal grafeemstelsel van Breda kan hier als een schakel tussen west en oost worden gezien, het onderliggende vocaalsysteem is dat overigens ook. Voor de hiërarchie in weer te geven kenmerken in Maastricht ontbreekt voorlopig een passende verklaring.

Samenvattend wijst dit heel voorlopige overzicht van implicatieve schalen van weer te geven assen of distinctieve kenmerken in de negen onderzochte grafeemsystemen twee zaken uit:

- In Middelnederlandse grafeemsystemen wordt prioritair ronding en vervolgens lengte weergegeven. Als minst prioritair weer te geven kenmerk geldt aperture.
- Er is een verschil tussen oostelijke en westelijke grafeemsystemen waarbij in de eerste groep de weergave van het palatale dan wel velaire karakter van vocalen voorrang heeft op de weergave van het monof-

¹⁷ Cf. De Wulf (2019: 209).

tongische dan wel diftongische karakter. Dat betekent niet dat de as voor-achter onproblematisch is in de oostelijke grafeemsystemen, integendeel: die as gaat in de oostelijke dialecten namelijk nog steeds gepaard met grotere weergavetekorten dan in de westelijke. Ook als de weergave van de as voor-achter in de westelijke dialecten dus niet een grote prioriteit lijkt te hebben, is die weergave toch nog beter geslaagd dan in het oosten.

Afsluitend nog blijkt uit het voorgaande dat Geraardsbergen en Helmond zich niet echt als overgangplaatsen gedragen, ze sluiten goed aan bij de westelijke, respectievelijk oostelijke grafeemsystemen. Utrecht maakt zijn tussenpositie wel waar, en Maastricht heeft dan weer een bijzondere status binnen het oosten.

5. CONCLUSIE

Een eenvoudige telling van de grafeem-foneemrelaties in de Middelnederlandse spellingsystemen van negen plaatsen uit verschillende dialectregio's geeft aan dat vocaalgrafemen met wisselend succes duidelijkheid verschaffen over de uitspraak van de klank(en) die ze vertegenwoordigen. Over het algemeen kan gesteld worden dat de vocaalgrafemen die in oostelijke spellingsystemen gebruikt zijn, vaak minder eenduidig zijn dan die in westelijke en centrale spellingsystemen. Naast die geografische variatie zijn er ook per grafeemtype verschillen vast te stellen. De grafemen met als basis <a>, <i> en <y>, die traditioneel heel open of heel gesloten (en open-mediale, resp. palataal-gespreide) vocalen weergeven, zijn over het algemeen in de meeste Middelnederlandse spellingen eenduidig: ze staan vaak telkens voor één soort klank. De grafemen met <e> of <o> als basis moeten in zowat alle dialecten meer verschillende klanken afdekken. Ze verliezen daardoor aan accuratesse, of, vanuit ons standpunt bekeken, interpreteerbaarheid. Het soort accuratesse dat hun ontbreekt kan worden uitgedrukt in vocaaldistinctieassen, zoals hoog-laag, kort-lang, voor-achter, monoftongisch-diftongisch of gerond-gespreid. Die laatste as wordt in alle spellingsystemen goed weergegeven, de andere assen bevatten vaak niet goed onderscheiden tegenstellingen. Bij oostelijke schrijfsystemen is de as voor-achter vaak problematisch, maar de as monoftongisch-diftongisch nog meer. De westelijke en centrale systemen zijn vaker beter in het weergeven van distinctieve kenmerken dan de oostelijke. Kortom, welke assen goed dan wel minder goed weergegeven worden, varieert sterk regionaal maar ook per grafeemtype. Er is dus een volgorde vast te stellen, die evenwel per schrijfcentrum, of per andere eenheid, kan verschillen. De hypo-

these dat er per dialectregio een implicationele schaal van fonologische kenmerken opgesteld kan worden, lijkt hiermee bevestigd te zijn.

Afsluitend wil ik nog een blik op de toekomst werpen. Het uitwerken van zulke implicationele schalen per grafeemsysteem is de volgende aangewezen stap in dit type onderzoek. Daarbij kunnen ook nog keuzes gemaakt worden over wat voor grafeemsystemen men wil vergelijken. Ik heb alle spellingvormen van de hele veertiende eeuw (of tenminste mijn klankatlas-excerpten) die in de oorkonden van telkens één plaats voorkwamen, tot data uit hetzelfde grafeemsysteem gerekend. Men zou echter ook de data kunnen opsplitsen om temporele variatie op het spoor te komen, en die met dat doel ook vergelijken met dertiende-eeuwse en jongere geschreven bronnen.

Daarbovenop kan ook een begin gemaakt worden met het in kaart brengen van grafeem-foneemrelaties bij het consonantisme, om te zien of daar ook het vermoeden van implicationele schalen bij het weergeven van bepaalde distinctieve kenmerken vermoed kan worden, en of ook daar de geografische variabele zo'n grote rol speelt.

BIBLIOGRAFIE

- Condorelli, Marco & Chris De Wulf (in voorbereiding): 'Networks of Practice across English and Dutch Corpora: Perspectives on Early Modern Print and Manuscript Industries.' In: Marco Condorelli & Hanna Rutkowska (eds.), *The Cambridge Handbook of Historical Orthography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Wulf, Chris (2018): 'Een veertiende-eeuwse oorkonde uit Saaftinge of Kortrijk'. In: Timothy Coleman, Johan De Caluwé, Veronique De Tier, Anne-Sophie Ghyselen, Liesbet Triest, Roxane Vandenberghe & Ulrike Vogl (red.), *Woorden om te bewaren: Huldeboek voor Jacques Van Keymeulen*. Gent: Skribis – Nevelland Graphics, 387-406.
- De Wulf, Chris (2019): *Klankatlas van het veertiende-eeuwse Middelnederlands. Het dialectvocalisme in de spelling van lokale oorkonden*. Serie: *Bouwstenen op het gebied van de Nederlandse naamkunde, dialectologie*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren. Met online bijlagen op <<http://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>>.
- Dürscheid, Christa (2016): *Einführung in die Schriftlinguistik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Elmentaler, Michael (2003): *Struktur und Wandel vormoderner Schreibsprachen*. Berlin/New York: De Gruyter. Tübingen: Niemeyer.
- Goossens, Jan (1980): 'Middelnederlandse vocaalsystemen'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 161-251.
- Greule, Albrecht, Jörg Meier & Arne Ziegler (2012): *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Herausgegeben von Albrecht Greule, Jörg Meier und

- Arne Ziegler unter Mitarbeit von Melanie Glantschnig, Jakob Reichsöllner und Elisabeth Scherr. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Larsen, Niels-Erik (2001): Grafematische analyse van een Middelnederlandse tekst. Het grafeemsysteem van de Vroegmiddelnederlandse Statuten van de Gentse Leprozerie uit 1236. Amsterdam: Rozenberg.
- Meletis, Dimitrios (2015): Graphetik. Form und Materialität von Schrift. Glückstadt: Verlag Werner Hülsbusch.
- Marynissen, Ann & Theo A.J.M. Janssen (2014): Vroegnieuw Nederlands voor commercie en cultuur. In: Freek Van de Velde, Hans Smessaert, Frank Van Eynde, Sara Verbrugge (red.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop Van der Horst*. Leuven: Universitaire Pers, 500-512.
- Pleij, Herman (2010): ‘Printing as a long term revolution’, in H. Wijsman (ed.), *Books in transition at the time of Philip the Fair: Manuscripts and printed books in the late fifteenth and early sixteenth century Low Countries* [Burgundica, XV]. Turnhout: Brepols, 297-307.
- Rutten, Gijsbert, Rik Vosters & Wim Vandenbussche (2014): Norms and Usage in Language History, 1600-1900. A sociolinguistic and comparative perspective.
- Van Reenen, Pieter Th. & Maaïke Mulder: Een gegevensbank van 14de-eeuwse Middelnederlandse dialecten op computer. In: *Lexikos 3* (1993), p. 259-279.
- Wal, Marijke van der, Rutten, Gijsbert, Nobels, Judith and Simons, Tanja (compilers) 2015. *The Letters as Loot/ Brieven als Buit corpus*. Leiden University. Compiled by Marijke van der Wal (Programme leader), Gijsbert Rutten, Judith Nobels and Tanja Simons, with the assistance of volunteers of the Leiden-based Wikiscripta Neerlandica transcription project, and lemmatised, tagged and provided with search facilities by the Institute for Dutch Lexicology (INL). 2nd release 2015, <<http://brievenalsbuit.inl.nl>> [geraadpleegd 21/12/19]